

Vilko Mazi:

Custozza - Solferino.

Navadno preživijo dandanes ljudje svoj dopust po šumnih letovišjih ob romantičnih gorskih jezerih in na luksurijoznih rivijerah med zvoki operetnih valčkov in koračnic. Pisan trop tujih obrazov, nebotične stene gorskih orjakov, razigrani slapovi in tolmeni, valujoče vode z jadrenicami in parniki, vse to jim razvedri duha, ki se je moril dolge mesece v suhoparnih aktih. Krivično bi sodil, če bi imenoval to zapravljen čas, dasiravno nisem pristaš take porabe dopusta. Kdor ima pičlo odmerjene proste dni in primerno nabit mošnjiček ter se mu hoče samo lahkega razigranja, si brezdvomno ne more izbrati lepšega in blagodejnejšega razvedrila, nego si ga je izvolil na ta način. Pestri spomini ga poživljajo vse tja do prihodnjega dopusta.

Toda v ta šumna letovišča se zateče tudi mnogo takih, ki sta jim čas in denar v popolnem nasprotju. Komaj so si napravili dispozicijo, že so izmenjali tudi poslednji bankovec. Vlaku, ki jih je jedva izložil, jih cijazi „pod baldahin“, kakor bi dejal prijatelj Joža, kjer kolnejo v preostalih počitniških dneh hotele, kamerierje, cicerone in drugo tako velikomestno navlako. Ne pride jim na misel, da se tudi z malimi denarji lahko dolgo potuje in daleč pride ter vidi mnogo lepega. Saj je vendar toliko tihih, skromnih krajev, kjer je zanimiv skoro vsak grmiček, vsaka vodica, vsaka stezica, kjer iz sleherne pedi zemlje govori človeku velika in živa zgodba, ki jo je videl doma zapisano z mrtvimi črkami v mrtvih knjigah.

Historična tla imam v mislih. Za ta tla pa je treba historičnega zanimanja. Često samevajo živi svedoki preteklosti in tonejo v pozabnost. Še celo domačini, nova generacija, začudeno opazujejo tujca, ki ga je zaneslo med njihove domove koprnjenje po živih pričah iz davnine. Kdo bi jim zameril! V borbi za vsakdanji kruh jim izpodriva skrb za bodočnost spomin na velike dni njihovih očetov in dedov.

Custozza — Solferino sta dva taka kraja. O njiju sem čul še otrok dosti junaških zgodb. Pripovedovali so jih osiveli starci. Svoje lastne zgodbe so pravili in jih dokazovali s še vidnimi ranami od debelih svinčenk, od granat in bajonetov kletih Piemontezov. V živem spominu so mi ostale iz tistih zgodnjih let slike nizkih gričev, posejanih z vitkimi cipresami. Skoro v vsaki hiši so imeli

kako tako sliko od Custozze in Solferina. In vse do teh zrelih let sem srečaval hrabre veterane „očeta“ Radeckega. Vsak mi je dobrodušno pravil svoje viteške čine.

Tako se mi je že davno rodila želja, preromati ta gornjeitalska bojišča, ki so popila tudi mnogo naše krvi. Toda same navdušene zgodbe veteranov mi niso mogle služiti v zadostni pregled tedanjih političnih razmer v Lombardiji in Benečiji ter v ostali Evropi. Trebalo je prelistati precej zgodovinskih knjig, da sem si ustvaril jasno sliko tedanjega političnega življenja. — Da razumemo posledice, je treba poznati njih vzroke, zato načrtam poleg bojišč in bojev drobno skico nesrečnih političnih odnošajev, ki nosijo odgovornost za toliko tisoč izgubljenih življenj krog Custozze in Solferina.¹

*

Po sijajnih dneh dunajskega kongresa, kjer se je baje zavese-ljačilo 30,000.000 goldinarjev, so se vrnila različna veličanstva in ekselence na svoje stare dvore, da bi zopet vživali blagodejni mir. Politično obzorje je bilo zdaj brez oblačka, zakaj „veliki rogovilež“ Napoleon Bonaparte je bil ugnan in je čakal tam daleč na samotnem otočku Sv. Helene svoj klavrni konec.

V vsej Evropi pa se gotovo ni nihče bolj hvaležno oddahnil, nego knez Metternich, človek, ki pomeni v kulturnem in političnem svetu največje zlo XIX. stoletja. Ta „državniška mōra“ je imel skoro štirideset let prvo besedo na evropskih dvorih, kjer je s pridom sejal ljuliko najreakcionarnejše politike in se izkazal pravega ženija v zatiranju vsakega kulturnega in političnega pokreta ter narodnostnega in svobodnega gibanja. Najobčutneje pa je tepeškala ta šiba v mejah tedanje Avstrije. V nečuveni cenzuri in policijski špijonaži je videl najizdatnejša sredstva za ohranitev „preljubega miru“. Da je bil sam cesar Franc pod vplivom tega nazadnjaka, se razvidi najbolj iz njegovega nagovora na profesorski zbor ljubljanskega liceja, kjer je dejal med drugim: „Pojavile so se zdaj nove ideje, ki jih ne bom mogel nikoli spoštovati. Držite se lepo stare poti, kajti ta je dobra, in če so bili naši predniki zadovoljni z njo, zakaj bi ne bili še mi? Ne potrebujem učenjakov, ampak dobrih držav-

¹ Viri, ki so mi pri tem najbolj služili: Generalstabs-Bureau für Kriegsgeschichte: „Der Krieg in Italien, 1859.“ (Wien. Verlag des k. k. Generalstabes.) — „Der Krieg im Jahre 1866.“ (V istem založništvu.) — „Illustrierte Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts.“ (Leipzig, Union Deutsche Verlagsgesellschaft 1890.)

ljanov. Vaša naloga bodi, vzgajati mladino v tem zmislu. Kdor meni služi, mora učiti, kakor je moje povelje. Kdor pa ne zna tako, ali kdor misli nastopiti z novimi idejami, ta naj izgine, sicer ga odslovim sam.“

Da bi „nove ideje“ ne poplavile cesarskih dežel, se je zlasti strogo pazilo na vtihotapljanje „nevarnih“ knjig in časopisov. Mašili so jarke, nihče pa ni pomislil, da pronica silni element ljudske volje in skrivaj zbira svojo moč v široki strugi, da vzbukne nekoč na dan in ne najde več jezov, ki bi mu mogli zastaviti svobodno pot.

Po Apeninskem polotoku se je valil ta skrivni veletok. V par desetletjih je bilo že očitno, da si išče zanesljivega izhoda na ravninah pod Mont Blanc, sredi plodnega Piemonta, v hiši, ki nosi ponosen napis: „L' Italia farà da se“, v možu, ki se ga nazivlje „Spada d' Italia“.

Italijo je sestavljalo takrat kup držav, ki pa so bile vse objete od strupenega Metternichovega duha. Skromnemu ljudstvu, ki je hlapčevalo od roda do roda raznim useljenim mogotcem, je prinesel šele veliki Korzičan blagodejno luč ustave. Po dunajskem kongresu pa je bila kronanim glavam prva skrb, ugasniti to luč z najbrutalnejšo reakcijo. Najokrutnejše nasilje pa je zavladovalo v Lombardiji in Benečiji, ki si jih je bila izrekla Avstrija za svoj okvir. Niti najmanjšega ozira niso jemali na upravičene potrebe posameznih kronovin. Stari pajek Metternich je le vedno gosteje razpredal svoje špijonske mreže.

Tako je rasla nevolja od dne do dne. Kdor je poznal blagodejnost konstitucije, je ni mogel več pozabiti. Inteligenti so uvideli, da nimajo pričakovati od Donave nikakršnega odrešenja, zato jim ni preostajalo drugega, nego iskati to odrešenje v samih sebi. Osnovali so v ta namen skromno družbo „karbonarijev“. Eni so imeli v mislih samo svobodnejše razmere, pretežna večina pa si je postavila višji cilj: zjedinjeno Italijo. V par letih je bil ves polotok zrel za revolucijo, ki je tudi izbruhnila v Neapolju in Piemontu, toda brez pravega uspeha, ker je ni vodilo enotno postopanje, zlasti pa, ker se je ni udeležila velika večina preprostega ljudstva, ki je bilo še na prenizki kulturni stopnji, da bi moglo prav pojmovati ustavni problem.

V avstrijskem delu polotoka se je zdaj okrutnost vladnega sistema le še poostrila. Osumljence so zadele strahotne kazni. Mnogo odličnih mož so odgnali v daljne ječe. Med temi je bil tudi znani pesnik Silvio Pellico.

Sovraštvo do tuje vlade pa je šlo pridno v klasje. Deset let po tisti neuspeli vstaji je osnoval neumorni zarotnik Giuseppe Mazzini v Marseju tajno zavezo „Mladoitalije“, ki se je tudi hitro razširila in pomagala buditi misel zedinjenja.

Cesarju Francu je sledil na prestolu sin Ferdinand, toda samo po imenu, zakaj vajeti je držal zdaj neomejeno Metternich. Duh reakcije je prispel na vrhunec. Tako se je približalo viharno leto 1848. V Franciji, domovini revolucije, se je zopet dvignila nevihta in bliskoma švignila proti vzhodu, tja do cesarskega Dunaja, kjer je zrušila kozla „kočijažu“ Metternichu. Kar čez noč ga je zmanjkalo s krmila.

Zdaj je zavrelo tudi v Italiji, skrivni veletok se je privalil do izhoda. To in onkraj Ticina se je pričelo brusiti morilno orožje. — Oči cele Avstrije so bile zdaj vprte tja v Milan, kjer je izdeloval ognjeviti dvainosemdesetletni starček Radecki vojne načrte. Medtem, ko so pohajali visoki civilni uradniki različna zabavišča, zlasti znamenito Scala-gledišče in se brezskrbno zanašali na „velemoč“ policije, je on edini spoznal nevarnost položaja. Toda zaman so bila vsa njegova prigovarjanja, naj bi mu poslali ojačenj. Ob pričetku vojnih operacij je imel pri rokah samo 15 tisoč mož, zakaj približno 20 tisoč mu jih je pobegnilo v sovražni tabor. Brez vojne napovedi je prestopila 40 tisoč mož broječa sardinska vojska mejno reko Ticino in po petih krvavih dneh (cinque giornate) se je moral Radecki umakniti iz Milana v Verono, kjer je tako dolgo branil sovražniku prehod čez Adižo, dokler ni dobil primernih ojačenj. Potem pa je potolkel Piemonteze 6. maja pri St. Luciji. Odločilna bitka pa se je vnela 25. julija na višavah krog Custozze, ki je trajala deset ur in se končala s popolnim porazom sardinske vojske. Karel Albert je moral skleniti premirje ter prepustiti Avstriji Benečijo in Lombardijo. V naslednjem letu je bil zopet tepen pri Mortari in Novari ter je moral zato odstopiti prestol svojemu sinu Viktorju Emanuelu II.

Z nepopisno krutostjo so zopet zadušili avstrijski bajoneti v Lombardiji slehern pojav upora in ukrotili po vsem polotoku vihar 48. leta. Srd do tuje vlade pa je zavzel še večje dimenzije. Slej ko prej so se obračale oči patrijotov prek Ticina, odkoder je moglo naposled vendarle priti toliko zaželjeno odrešenje.

Deset let je tlela iskra pod pepelom. Pustolovec Louis Napoleon, član karbonarijev, si je tačas kot cesar Napoleon III. dobro utrdil francoski prestol. Svojega velikega strica je dosegal kvečjemu v častihlepnosti, v drugih zmožnostih pa je zaostajal daleč za njim.

Prikritost, prekanjenost, hladnokrvnost so tvorile njegovo bistvo, trabantila pa mu je srečna usoda. Sicer pa je bil telesno in moralno cela karikatura. Nasajen na nizke nožice, je imel nerazmerno velik zgornji život, tako, da je izgledal pravcat velikan, kadar je sedel. Njegov značaj je bil naravnost grozovit. „Le droit? Qu'est-ce que c'est?“ se je zavzel, kadar ga je dirnila neprijetna beseda „pravica“.

Zasledoval je vselej in povsod samo en cilj: povzdigniti Francijo na nekdanji višek slave in ugleda in oprijel se je vsakega sredstva, ki je moglo meriti v dosego tega cilja. S podporo vdane vojske in uradništva neomejen absolutist, si je znal pridobiti ljudsko naklonjenost s pospeševanjem ekonomskih in socijalnih interesov ter s sijajem vojne slave. Po krimski vojni je bil na vrhuncu svoje moči. Vsa Evropa je gledala zdaj zopet v Tuilerije in pričakovala od tam merodajne besede v svojih spornih vprašanjih. Najbolj zaupno pa se je obračala tja mala Sardinija, ki je bila poslala svoj obol pred Sebastopol in postala s tem protežiranka velike Francije.

Avstrija je imela za časa krimske vojne grofa Boula za zunanjega ministra. Temu možu je treba po pravici naprtiti vso odgovornost za njeno poznejšo nesrečo 1859. leta. Namesto da bi bil ohranil Rusiji v krimski vojni neutraliteto, se je šel brez vsakega povoda zvezat z njenimi sovražniki in je postavil armado na ogrsko in gališko mejo, pri čemer je pa tudi ostalo. Hvaležnosti ni mogel zato pričakovati od nobene strani. Posledice te blazne poteze so bile ruinirane finance in neodpustna zamera v Petrogradu, ki se je posebno občutila v dneh, ko je prišla Avstrija za orožje proti tistim, ki se je vezala z njimi v krimski vojni.

V Sardiniji pa je vodil krmilo mož izrednega državniškega talenta, grof Cavour, učenec slavnega Machiavellija. Njegovo oprezno, preračunjeno delovanje za zjedinenje Italije zasluži največjega občudovanja. Vsak korak, ki ga je storil v ta namen, je bil pretehtan in premišljen do kraja. Sardinska pomoč v krimski vojni je imela že eminentno politično ozadje. Tako je Cavour začel. Na pariškem kongresu pa je stopil že korak dalje in v posebni spomenici opozoril velesile na nečuvene razmere, ki jih zakrivlja Avstrija na Apeninskem polotoku. Uvidel je, da si je pridobil s tem francoskih in angleških simpatij in to mu je bila že velika cena. Tudi Rusija se mu je pokazala naklonjena, dasiravno je stala Sardinija še nedavno med njenimi nasprotniki. Obljubila mu je neutralnost, samo da izplača Avstrijo za njeno polovičarstvo v krimski vojni.

Ves polotok se je pričel zdaj vidno probujati. Za udejstvovanje Cavourjevega programa se je osnovala 1857. leta „Lega nazionale“, ki je združila v svojih vrstah vse, kar je mislilo in čutilo italijansko. Sardinija je postala zdaj dežela vsega upanja. Cavour pa je delal še zmerom s treznim razumom. Jasno mu je bilo skoro, da bo ostala Avstrija v slučaju konflikta osamljena, toda Sardinija bi utegnila biti samo s podporami ostale Italije še vedno prešibka, zato je bilo treba poiskati močnega zaveznika in našel ga je v Napoleonu III.

Napoleon, ki mu je bila Avstrija že dolgo trn v peti, je brez obotavljanja pristavil železo k ognju. Pričel je s prekanjenimi spletkami. Anglija je bila baš zaposlena z vstajo v Vzhodni Indiji in je imela tako vezane roke. Ruska pomoč Avstriji je bila izključena. Nerešeno je bilo samo še vprašanje, bo li hotela ohraniti tudi Prusija v eventualnem zapletljaju neutralnost? Kljub vsem sladkim prigo-varjanjem Napoleona in Cavourja se vendar ni dalo izposlovati v Berlinu kaj gotovega. Toda bistroumni Cavour je presodil: „Česar ni mogoče skleniti zdaj, sklenilo se bo ob svojem času. Prusija se ne bo mogla izogniti nemški nacionalni ideji, zato je zveza Prusije s povečanim Piemontom zapisana v knjigi bodočnosti.“

Sredi julija sta se sestala Cavour in Napoleon v kopališču Plombières, kjer je slednji obljubil svojo dejansko pomoč pod pogojem, če se bo mogel zato opravičiti pred javnim mnenjem. Da bi bila zveza še trdnejša, je izposloval Cavour ob tej priliki ženitev Napoleonovega sina z najstarejšo hčerjo Viktorja Emanuela. Ob koncu leta je bilo v Sardiniji in v ostali Italiji vse pripravljeno na veliki mejdan.

Prišel je dan Novega leta 1859. Ob tej priliki so imeli poslaniki tujih držav v Parizu navado, da so se napotili v Tuilerije čestitat mogočnemu Napoleonu. Kar je kramljal z njimi cesar, so brž sporočili svojim vladam, ki so videle v teh besedah zanesljivo prerokovanje politične situacije za tekoče leto. Avstrijski poslanik baron Hübner je čul topot iz Napoleonovih ust hladne besede: „Obžalujem, da razmerje moje vlade do Vaše ni več tako dobro, kakor bi rad...“ Kaj je tičalo za temi besedami, je slutila takoj vsa Evropa; še bolj pa je potrjeval to slutnjo nagovor Viktor Emanuela ob priliki otvoritve sardinske zbornice. Dejal je med drugim: „Dasi spoštujem pogodbe, ne morem biti gluha za bolestne klice, ki me dosegajo iz tolikih krajev Italije . . .“

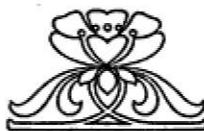
Na jugu Nemčije so simpatizirali z Avstrijo, na severu s Piemontom, v Berlinu pa se ni mogla politična tehtnica nagniti na nobeno stran. Vsak je mogel torej uvideti, da je položaj za Avstrijo skrajno kritičen.

V zadnjem trenutku so se bili v Berlinu vsaj toliko zjedini, da so obljubili Avstriji pomoč pod pogojem, ako ne zasleduje drugih ciljev, nego utrditev svoje posesti v Italiji. Ko so pa zaznali, da obsega načrt tudi oslabitev Sardinije in naposled strmoglavljenje Napoleona, so vtaknili roke v žep in obrnili hrbet. Avstrija je ostala prepuščena sami sebi. Pameten mož na krmilu bi bil storil zdaj gotovo vse, da bi se dosegel miren izhod iz konflikta, oholi Boul pa je poslal 23. aprila v Turin — ultimatum, z ošabno zahtevo razoroženja tekom treh dni, ki so mu ga seveda z veseljem — odklonili. Katastrofa je bila torej neizogibna. Napoleon je obvestil 26. aprila dunajsko vlado, da bo smatral prekoračenje Ticina od avstrijskih čet obenem za vojno napoved Franciji.

Tri dni kasneje je prekoračila avstrijska armada mejno reko in s tem se je pričela zanjo usodna vojna 1859. leta.

Radeckega ni bilo več, pač pa je ostalo par njegovih izbornih učencev (Benedek, Heß), toda na Dunaju, so zmožnost prezirali, visok naslov jim je bila glavna stvar, zato so izročili vodstvo operacij v najnezmožnejše grofovsko roko ogrskega mogotca Gyulaja, ki je zagrešil še pred pokanjem pušk neodpustno in usodno napako. Sovražnik se namreč ni nadejal tako nagle pripravljenosti avstrijske vojske in 110.000 avstrijskih bajonetov s 364 topovi bi bilo gotovo in poceni odneslo lavorike zmagoslavja, da so se takoj po prekoračenju Ticina obrnili na Turin, kjer je begala Cavourja strašna zadrega. Brez boja bi se moralo vdati mesto, zakaj najbližje francoske čete so bile še visoko v Alpah in so se zelo počasi pomikale, ker so jih ovirali visoki zameti. Najoriginalnejše pa je bilo, da so se bližale sovražniku — brez patronov in topov, po zaslugi zaničnega vojnega ministra, ki ga je Napoleon takoj odslovil, ko je izvedel za to blazno dejstvo.

(Dalje prihodnjič.)

Vilko Mazi:

Custozza - Solferino.

(Dalje.)

Vse to je gledal Gyulaj križemrok in mirno ždel med Lesijo in Ticinom ter dal zaveznikom priliko, da so se združili in popravili, kar so v zadnjem trenutku zamudili. Zdaj je bilo proti Avstriji obrnjenih 180.000 mož in 402 topova, kar je pomenilo veliko premoč sovražnika. Poleg tega je stalo v francoskih vrstah mnogo odličnih strategov kakor Mac Mahon, Niel, Canrobert . . . Da bi vznemirjal Avstrijce na desnem krilu, se je obrnil Garibaldi s svojimi četaši proti Alpam.

O gibanju zavezniških vrst ni bil Gyulaj čisto nič informiran, zato pa so tudi doleteli njegovo vojsko sami porazi, drugi silnejši od drugega: Montebello, Palestro, Magenta. Strahopetno je zapuščal avstrijski vojskovodja pozicijo za pozicijo in brezplodno žrtvoval mnogo tisoč življenj. V malo dneh so zasedli zavezniki vso Lombardijo, avstrijsko vojsko pa pognali prek Mincija.

Na Dunaju so se šele zdaj iztreznili v svoji prevzetnosti. Gyulaj je moral odstopiti in na čelo armade je prihitel sam cesar, ki je izročil vodstvo operacij Heßu. Armada je štela zdaj 160.000 mož.

Tako je poskusila avstrijska vojska še enkrat vojno srečo. Predkresni dan je stopila zopet na tla Lombardije, ki jih je bila jedva zapustila. Zavezniki, ki so se združili ob reki Chiese, so izdali ta dan povelje, da se pomaknejo naslednje jutro proti Minciju, za katerim so si še vedno mislili sovražnika. Tako sta trčili na kresno jutro nenadno obe vojski druga ob drugo — razvila se je odločilna bitka pri Solferinu.

Bitka se je začela ob zori v ravnini pri vasi Medole, na avstrijskem levem krilu, ki mu je poveljeval Wimpffen. Prišlo je do silno krvavih prask s četrtim francoskim korom. Napoleon, ki mu je sporočal generalni štab zelo pomanjkljive informacije, je bil mnenja, da gre le za sovražno rekognosciranje. Zelo ga je tudi iznenadilo, da je podvzel Franc Jožef strategično ofenzivo. Šele pozno v jutro mu je bilo jasno, da se razvija velika bitka. Wimpffen, ki bi moral pravzaprav odločiti bitko, je brez uspeha žrtvoval veliko število vojakov. Zlasti je bil močno reduciran deveti kor, kjer je padlo 4219 mož in 130 častnikov. Cesar se je držal najprej v vasi Volta, ob poldesetih pa je odjezdil v hitrem tempu na višine vrh vasi Cav-

riana, odkoder se mu je nudil žalosten pogled na dolino, kjer se je prva armada brezupno pulila za Medole in Rebecco. Z desnega krila na višavah pri San Martino so prihajala ugodna poročila. Tam je Benedek junaško odbijal sardinske napade. V njegovih vrstah je stal tudi naš 17. polk, ki je, kakor vselej, izkazal tudi topot svojo hrabrost. Že v dopoldanjih urah se je dalo soditi, da hoče pasti odločitev v avstrijskem centru, ki se je držal okrog Solferina. Tu so srdito napadali Francozi, ne meneč se za neznosno vročino in točo avstrijskih krogelj, ki so se vsipale v njihove vrste.

Ob desetih sta naskočila Napoleon in Baraguay z vso silo avstrijske pozicije na solferinskem gričevju. Istočasno je pridivjal iz ravnine Mac Mahon in zavzel S. Cassiano. Vnelo se je strašno klanje za sleherno ped zemlje. Nekateri grički (cipresna gorica) so bili popolnoma pokriti od trupel padlih. Ponekod je tekla kri v potokih. Zlasti se je krčil avstrijski peti kor, ki je žrtvoval 4318 mož in 124 častnikov.

Okrog četrte ure je bila predrta avstrijska sreda, koj nato pa se je vsula med divjimi bliski in gromi strahovita ploha, ki je še bolj razkropila avstrijske čete, umikajoče se za Mincio. Edini Benedek je vztrajal na svojem mestu in se umaknil šele v poznem mraku, dasi zelo nerad, toda višjemu povelju se ni smel protiviti.

Avstrija je izgubila tudi to bitko, ki je bila ena najbolj krvavih v XIX. stoletju.¹ Zavezniki so žrtvovali 17.191 mož, Avstrija pa je imela mrtvih in ranjenih 12.405 mož in 594 častnikov. Ujetih in pogrešanih pa je bilo 45 častnikov in 8593 mož. Pretežna večina poslednjih je dezertirala v sovražne vrste, kar gotovo priča o velikem pomanjkanju discipline, še bolj pa o ubožnosti patriotičnega duha. Izmed udeleženih korov so trpeli najhujše izgube po vrsti 5., 9., 3., 1., 8. (kjer je bil tudi 17. polk), 11. in 7. Cesar se je vrnil prek Volte na Valeggio, kjer je ostal do noči in odjezdil potem v glavni stan v Villafranco.

Splošno se je sodilo, da se bodo zavezniki spravili zdaj še na Benečijo, zato ni bil Franc Jožef malo presenečen, ko mu je naenkrat ponudil Napoleon premirje. Oba vladarja sta se sestala v Villafranci 11. julija in sklenila preliminarno pogodbo, da odstopi Avstrija potom Francije Sardiniji Lombardijo.

Da je prišlo do tega nepričakovanega zaključka, je iskati na obeh straneh dovolj povoda. Prekanjeni Napoleon je uvidel, da je

¹ V Franciji je prišla takrat v modo temnordeča barva, ki je bila znana pod imenom solferinsko-rdeče.

Sardinija z Lombardijo za enkrat zadosti krepka proti avstrijskemu pritisku, vendar še ne tako, da bi ne bila več navezana na Francijo. Zdelo se mu je, da bi Viktor Emanuel, če bi dobil še Benečijo, zlahka zavojeval ves polotok in se potem preoblastno razšopiril. To bi pa segalo prek Napoleonovega računa. Črto torej! Naposled so se bile francoske čete že dodobra izredčile, zmagoslavja je bilo za enkrat dovolj. Dvomljivo pa je bilo tudi, če bi hotela ostati še nadalje vojna sreča na francoski strani, zakaj Napoleon ni čisto nič skrival, da so se mu vsi uspehi le posrečili. Armada mu je bila zelo slabo oskrbovana, generali pa so pokazali, da niso zmožni voditi velikih operacij. Priznal je dalje, da so se Avstrijci vse hrabreje borili nego Francozi in bi Solferino brez dvoma obdržali, če bi jim bila prihitela na pomoč rezerva. Bitko so izgubili pravzaprav le vsled pomanjkanja energije in vsled starega zla absolutizma, da so se namreč posamezni voditelji pretirano bali vsake odgovornosti.

Franca Jožefa so zopet vznemirjali puniti na Ogrskem in čudno obnašanje Prusije, ki se je pričela očitno nagibati k njegovim sovražnikom, zato mu je bila Napoleonova ponudba dobrodošla.

Avstrija je imela zdaj že dovolj žalostnih izkušenj, da bi krenila enkrat v tir pametne politike. A zaman! Zdaj se je morala zaplesti s Prusijo v vprašanje za hegemonijo v Nemčiji.

Toda Prusiji je že napočil tisti čas, da je našla „moža izmed milijonov“, Bismarcka. Cavourjevo prerokovanje se je pomaknilo bliže uresničenju: nemška nacionalna ideja, zveza s Piemontom.

Že 1859. leta bi bil prišel Bismarck rad na svoj račun, toda, da ne bi kalil simpatij Berlina z Dunajem, so ga poslali v Petrograd, kjer je bil „na hladu shranjen šampanjec za poznejše namene,“ kakor je dejal sam o sebi.

Zdaj so se razmere vse drugače zasukale. Italijansko nacionalno stremljenje je vzbudilo v nemških srcih isto idejo. Pridobiti Avstrijo, da je poslala na daljni sever ustrojiti par tisoč človeških kož, je bilo Bismarcku malenkost. Nikomur pa se ni sanjalo takrat, v kakšno skrbno pripravljeno past so se ujeli s tem avstrijski interesi. Bismarckovi načrti so ostali dotlej nerazodeti celo njegovemu gospodarju. Čas je dozorel in tista Cavourjeva „knjiga bodočnosti“ se je odprla zdaj nastežaj. Utelesenju pa so se bližale zdaj tudi Bismarckove besede, ki jih je povedal 30. sept. 1862. l. v seji budgetne komisije: „Velika vprašanja časa se ne rešujejo z govori in majoritetnimi sklepi — to je bila napaka l. 1848. in 1849. — ampak z železom in ognjem“. Bridko razočarana je spoznala Avstrija, da

ji trka na duri grenko plačilo za njene krvave usluge — vojna na severu in jugu.

Napoleon je začutil zopet potrebo, približati se Viktorju Emanuelu, ki je spravil tačas brez posebnih žrtev razen Rima in Benečije ves polotok pod svoje žezlo in zagospodaril 22 milijonom Italijanov. Po Rimu, zlasi pa po Benečiji ga je seveda še zmerom skominalo in zato je z veseljem pozdravil novo Napoleonovo spletko, zvezo Italije s Prusijo. S to zvezo pa je hotel nameriti Napoleon ost pravzaprav proti Prusiji sami, ki mu je postala že prenevarna sosed. Podcenjeval je njeno moč, ker je bil trdno prepričan, da bo podlegla avstrijskemu orožju. Jele so ga že begati škrbi za njegov prestol, ki se je pričel majati ob pruski potenci. Toda ukanil se je in s temi perfidnimi spletkami si je izkopal lastno jamo.

Italija se je pogodila s Prusijo, v eventualnem slučaju nastopiti skupno proti Avstriji z oboroženo silo in sporazumno skleniti z njo mir.

Diplomatični konflikti med Berlinom in Dunajem so se odslej naglo odigravali in izzvali neodvratno posledico: vojno.

V juniju 1866. leta se je brusilo krvihlepno orožje od Belta do Adrije. Mnogo solferinskih bojevnikov, pomešanih med tisoči mož, ki doslej še niso sprejeli ognjenega krsta, je korakalo zdaj zopet v plodne beneške ravnine. Topot jim je stopil na čelo nadvojvoda Albreht in jih postavil v znameniti trdnjavski četverkot med Mincijem in Adižo, naslanjajoč se na Verono. Kam drugam se res ni dalo varneje postaviti teh 90.000 proti sovražniku, ki je štel 200.000 mož. Tako so počakali v zavetju, da jim je prinesel 20. junija polkovnik Bariola, nekdanji gojenec dunajske vojaške akademije, vojno napoved Viktorja Emanuela.¹

¹ Navajam to napoved dobesedno, ker vsebuje jako značilno besedilo: Od vrhovnega poveljstva italijanske vojske. Glavni stan Cremona, dne 20. junija 1866. — Avstrijsko cesarstvo je bolj ko katera druga država stremilo za tem, da bi ostala Italija razkosana in zatirana ter je bilo glavni vzrok vsega nepreračunljivega materijelnega in moraličnega zla, ki ga je morala Italija prenašati mnoga stoletja. Še danes, ko je združenih 22 milijonov Italijanov v en narod, se brani med vsemi državami civiliziranega sveta edinole Avstrija tega priznanja. S tem, da ima še vedno podjarmljeno eno naših najžlahtnejših dežel, ki jo je izpremenila v ogromno taborišče, ogroža od tam našo eksistenco ter ovira naš notranji in zunanji razvoj. — Zaman so ostali v zadnjih letih vsi poskusi in nasveti prijateljskih sil, da bi se odpomoglo tem neznosnim razmeram. Zato se je zdelo neizogibno, da se bodeta našli Italija in Avstrija pri prvem evropskem zapletljaju kot nasprotnici. — Poslednje priprave Avstrije k oboroževanju in njen odpor proti miroljubnim nasvetom treh velesil so očitno pokazali, kako sovražne so njene namere ter so razburjali

Tri dni kasneje sta se pomaknili vojski bliže druga drugi. Nadvojvoda Albreht je stopil na desni breg Adiže, medtem, ko je prekoračil La Marmora z glavno silo Mincio ter pustil Cialdinija z 90 tisoč možmi ob Padu, Garibaldija pa poslal proti Tirolski. Naslednje jutro je prišlo navsezgodaj do bitke, ki je trajala do večera.

Zopet so se napolnili custoški griči s človeško krvjo. V Custozzi sami, za katero se je vnelo v opoldanskih urah najsrdečije klanje, je padla odločitev tudi topot v prilog Avstrije. Italijani so izgubili 8145 življenj, Avstrijci pa 7956.

Toda kljub zmagi je Avstrija zaman žrtvovala svoje tisoče, zakaj na severnem bojišču je doživela strahoten poraz pri Kraljevem gradcu in tako je morala odstopiti v mirovni pogodbi Italiji zadnji biser na Apeninskem polotoku — krasno Benečijo.

Bitke, ki so se izvajale sredi minolega stoletja okrog Custozze in Solferina, so torej temeljito preorale srednjeevropska politična tla. Ustvarile so dvoje novih držav, Italijo in Nemčijo; Avstriji pa so povedale zadosti glasno in jasno, da je absolutizmu za vselej odklenkalo. Cavour in Bismarck moreta služiti v izgled, kaj zmore pravi mož na državnem krmilu; različni Metternichi in Bouli pa morajo izprevideti, da je v duhu časa zavladal demokratizem, neusmiljeni grobokop aristokratske potence. Sklepi kabinetov so le tedaj pravoveljavni, če jih sankcionira javnost, široka masa. To je zakon, ki ga je postavila v XIX. veku narava sama in ki ga zato ne more razveljaviti nobena druga sila. —

*

Dragi moj, pa pustiva filozofiranje! Če si mi do tu sledil, si pač zaslužil, da te poplačam za pažnjo s spomini, ki sem jih prinesel s sabo z lanskega potovanja po gardski moreni. Hočem ti odgrniti marsikako sliko, ki sem ti jo dozdam prav namenoma prikrival. Navsezadnje te utegnem še navdušiti, da kreneš ob priliki tudi na to pot. Bogme, da bi ti ne bilo tega nikoli žal!

Italijo vedno bolj in bolj. — Nj. Veličanstvo kralj, ljubosumen varovalec pravic svojega naroda in branitelj nacionalne integritete, smatra torej za svojo dolžnost, napovedati Avstrijskemu cesarstvu vojno. — Spričo tega obveščam na povelje svojega presvetlega vrhovnega gospodarja Vašo Cesarsko Visokost, da se prično sovražnosti tri dni po datumu tega pisma. Za slučaj, da bi Vaša Cesarska Visokost ne soglašala s tem odlogom, prosim, da me blagovolite obvestiti.

Alfons La Marmora m. p.

(Konec prihodnjič.)

Vilko Mazi:

Custozza - Solferino.

(Konec.)

Ves jasen dan je svatoval tam zunaj nad gozdovi, ves pijan luči in toplote je mežikal proti solncu, ko sem se vozil čez Kras. Ta Kras s sivim, razglodanim kamenjem, je kakor morje okamenelih misli. Kdo bi se nadejal, da skriva tam na robu širne vinograde in oljkine gaje in da se bo tam na ovinku naenkrat razgalilo živo morje!

Thalatta, thalatta! Kako bi vas ne pozdravil, širne vode adrijsanske, svobodno razgrnjene od vzhoda do zahoda! Thalatta, thalatta, hrepenenje vseh hrepenenj! Pozdravljen ribič pod žoltim jadrom! Kako daleč si od mene in od vseh ljudi in od klavnega življenja! Pod božje solnce si žvižgaš veselo arijo in z morjem dihaš svobodo; kdo bi se meril s tabo! —

Trst.

Nervozno vrvenje trgovskega mesta. Kolikor potov sem še stopil med to vrvenje, se mi je tožilo po svobodi, kakor da me je kdo uklenil v sirove okove. Na Molo S. Carlo sem moral pohiteti vsakokrat, da se mi je duša oddahnila. Tam so se mi predramile misli in pustil sem jih, da so odhitele za drobnimi jadrenicami, kakor tečejo otroci po livadi za pisanimi metulji - krilatci.

Opolnoči so odvezali „Almisso“ in vode so zašumele ob njenih bokih. Bila je divna vožnja tja v jasno, zvezdnato noč. Proti jutru so se pričeli vzdramljati tuji bregovi, iz megel so vstajali še pol zaspani in so gledali začudeno v rožnato luč, ki jih je oblivala skozi meglene koprene. Tam iz dalje se je luščil novi campanile sv. Marka, zmerom jasnejše so se črtale konture. Iz kabin so prihajali na krov radovedni pasažirji: mlade dame z elegantnimi kavalirji. Vsem se je poznala na licih in v očeh trudnost prečute noči. Morda so bili to novoporočeni pari, namenjeni na običajno ženitovansko potovanje prek mesta pravljic in čudežnih zgodb, kdo jih je poznal! Razlagali so kavalirji svojim družicam po kažipotu palače, ki so se drenjale tam v sprednjih vrstah, vsak v svojem jeziku so razlagali, ampak kažipoti so bili vsi nemški.

Benetke.

Historičnega bogastva je zares čuda nakopičenega v njih, a koliko pa je ljudi, ki bi romali sem res samo radi tega bogastva? Bore malo! Da je samo današnje lice tako vablivo, tega ne verujem.

Ljudje se love na pompozno reklamo, ki ji resnica ne seže niti do členkov. Res nekaj posebnega so te vodne ceste, večna povodenj, udomačena že in nepogrešljiva. Zlasti je nekaj posebnega Canal Grande, ta široki vodni korso. Tudi vitkost benečanskih palač je treba pohvaliti. Ampak nekaj res čudovitega in predražestnega je samo Markov forum in vse ono, kar mu daje značaj, vse od gizdave katedrale do skromnega golobčka, ki si pridobiš njegovo zaupanje za koruzno zrnce. Če preroma človek naposled še akademijo, je dobil zadosten vtis „kraljice morja“ in se lahko z mirno vestjo posloviti od nje in od zloglasnih komarjev, ki ne dajo romarju miru vso ljubo noč in od nič manj sitnih ciceronov, ki nadlegujejo tujca ves božji dan.

Večer je padal na laguno, ko se je premaknil vlak in zdrčal po dolgem mostu v pestre gornjeitalske poljane. Kakor daleč seže pogled, sama bujna ravan, kjer zibljejo lahni vetri debelačo in poljejo po trtah čudežni soki od murve do murve. Tupatam se vspne v dalji slok zvonik, kakor hrepenenje se dvigne, zaplamt v večernih sencah in utone brez sledu. Vlak je drvel svojo pot in se zarival v vedno gostejšo temo. Gigant je preskakoval reke in vlekel za sabo težke verige . . .

Verona.

Naspal sem se dobro in poceni in zato mi ni manjkalo razpoloženja, ko sem stopil zjutraj med živahne branjevce na Piazza Erbe.

Tistega Italijana vidim še danes, kako je znal na originalen način privabiti k svoji črni skrinjici cele trope radovednežev. Na stojalu skrinjice je imel pritrjeno nitko prav pri tleh, drugi konec pa je držal v desnici. Na nitki sta si stala nasproti dva pločevinasta možica, komaj pedenj velika, z nožicami se dotikajoča tal. Predstavljala sta dva atleta, pripravljena k borbi.

Ko je bila gruča že dosti velika, je pričel Italijan razlagati bistvo in pomen rokoborbe. Brez oddiha je govoril in nikdar mu ni hotelo zmanjkati besed. Že samo poslušati ga je bilo užitek. Vmes je živahno gestikuliral z levico in neutrudno mežikal s črnimi očmi. Zdaj je potegnil in možica sta se sprijela. Začela sta se premetavati in zvijati kakor živa atleta. Zdaj je bil ta v zraku, zdaj oni, kakor je pač potegnil spretni prst. Vse naokoli je navdušeno sledilo rokoborbi in naposled nagradilo zmagovalca Luigija s frenetičnim aplavzom. V tem pa je Italijan že odprl skrinjico in ponujal navzočim pripravó za rezanje stekla. Preskušal jo je na šipi, pa je res imenitno rezala, kakor je kdo hotel: ravno črto, lok, cel krog.

Stvar je bila jako poceni, zato je šla dobro v denár. Ko pa se je gruča iztrebila, morala sta atleta zopet privabiti novih gledalcev in kupcev. —

Verona je sicer majhno mesto, vendar hrani v sebi toliko zgodovinskih znamenitosti, da mora človek pohiteti, če jih misli obleteti v enem dnevu.

Kamor stopiš, govori sama historija: Piazza Erbe, Piazza dei Signori z vitko Loggio in Dantejevim spomenikom, sarkofagi Scali-gerjev pod milim nebom, arena . . .

Ob sarkofagu Mastina II. sem se pomudil precej dolgo. Gledal sem v duhu častihlepnega Korzičana, ki mu še veličastvo smrti ni bilo nedotakljivo. Svoje dni, ko se je mudil v Veroni, je velel odvzdigniti težki pokrov tega sarkofaga, da je lahko odvzel mrtvemu vitezcu čelado, pa jo posadil na svojo glavo in opasal svoja ledja z njegovim mečem.

V starodavni areni so pripravljali tisti dan ogromni oder in kulise za „Aido“, ki so jo napovedovali ogromni plakati že v Trstu. Zelo žal mi je bilo, da nisem imel prilike videti tisoče ljudstva v „hiši Dietricha Bernskega“, kakor so spoštljivo nazivali areno germanski vojščaki v srednjem veku. Že prazen prostor napravlja mogočen vtis, kaj šele, če objema 29 tisoč ljudi!

V vseh časih je igrala „kraljica Adiže“ važno vlogo kot naravno križišče severa in juga z vzhodom in zahodom. Zato so tudi avstrijske vojske našle tu najizdatnejšo oporno točko. Masivno obzidje nad širokimi jarki priča še dandanes o nekdam močni trdnjavi. Ponekod se zdaj že razdira ta historični spomenik, kar je prav obžalovanja vredno. Opazil sem to v neposredni bližini majestetične Sanmichelijeve „Porta Nuova“, ki vsled te estetične pregrehe mnogo izgublja na svoji lepoti.

Zopet sem se vozil po bujni ravnini med murvami, trto in debelačo. Toda jedva sem si ogledal živahno kramljajoče sopotnike v prostornem vagonu, že smo se ustavili ob 15 km, torej na cilju moje vožnje.

Villafranca.

Noben tujec ni izstopil. Dobil sem vtis, da so tu tujci, zlasti pa turisti zelo redke prikazni. Že pred kolodvorom me je obkolila cela gruča radovednežev, ko sem si potiskal suknjič za nahrbtnik in si vihal rokave visoko nad komolcem, zakaj soparno popoldne je bilo. Skoro vsi so se mi smejali. Tako sem imel obilo spremstva po široki ulici, ki pelje od kolodvora v sredino ličnega mesta in

potem dalje proti Custozzi. Bil sem jim kratkomalo „Tedesco“, kakor običajno nazivljejo Italijani vsakega tujca.

Malo pred koncem mesta sem naletel na prvi in pomembni spomenik izza nesrečne bitke 59. leta. Na desni stoji mrka, enonadstropna hiša, zaznamovana s številom 40. Okna in vrata so bila skrbno zaprta. V prostranem vrtu, ki se razteza od hiše dalje naprej ob cesti in je obdan z visokim zidom, se ni ganila niti ena cipres, ki so morale svoje plašne vrhove proti nebu. Nikjer sledu življenja. V pročelju je vzdana velika marmorna plošča z napisom,¹ ki pove, da sta podpisala tu Napoleon III. in Franc Jožef I. preliminarno pogodbo po solterinski bitki. V spomin na ta dogodek je postala ta hiša nacionalni spomenik, kakor jih je v Gorenji Italiji vse polno. V tej hiši so se torej odločili velevažni momenti: ujedinenje Italije in avstrijsko-pruski konflikt, ki je imel za posledico ujedinenje Nemčije.

Na neki drugi hiši v bližini sem opazil, kakor že prej v Veroni na Piazza Signori, malo marmorno ploščo s samozavestnimi besedami Viktorja Emanuela: Ci siamo e ci resteremo.

Cesta zavije v plodno polje. Lepa in gladka cesta je to, ki se stiska v senco murv in zdi se ti, da ji je silno dolgčas. Od časa do časa jo premeri danes kaka dvokolnica, pred dobrimi petdesetimi leti pa je bilo tod toliko drvenja ljudi, živine, topov in vozov...

Kmalu so vzkipele na zahodni strani nizki grički, posejani z vitkimi cipresami. Tam vrh gričev se je luščil ogromen obelisk in pred njim na levi se je belila Custozza. Slike iz moje mladosti so oživele.

Od ceste, ki sem romal po njej doslej, se je odcepila na desno malo ožja, a nič slabša. Vodila je v ravni črti baš tja pod klance, kakor da se je naveličala ravni in se ji je zahotelo plezanja in vijuženja po kateremkoli pobočju. Zdelo se mi je potrebno, da sem

¹ Napis slove:

NAPOLEONE III. IMP. DEI FRANCESI
FRANCESCO GIUSEPPE IMP. D'AUSTRIA
L' 11. LUGLIO 1859
SOSCRIVERANO QUI
IL MEMORANDO
TRATTATO DI PACE

—●—
A RICORDO PERENNE
LA FAMIGLIA GAUDINI — MORELLI — BUGNA
P.

krenil zdaj na to cesto. Skoro sem stal na novem razpotju prav ob vznožju hriba, ki nosi na svojem grebenu Custozzo. Ponudila se mi je bližnica, ki se je morejo posluževati samo pešci, ker je precej napeta. Položnejša cesta za vozove je izpeljana v velikem ovinku in pripelje v vas z desne strani. Nesrečno naključje je hotelo, da sem pogledal tudi ta kos poti, toda šele naslednje jutro.

Custozza.

Majhna in skromna vasica je to, posejana vrh grebena, ki prepada zelo strmo na zahodno stran. Veličasten pogled se je odprl od tu nazaj proti Villafranci in po vsej krasni kampanji doli do Mantove. Z vzhoda sta pogledala bližnji širokopleči Monte Torre in njegov sosed Monte Croce, kjer se je bil 66. leta najsrditejši boj v dopoldanjih urah. Zlasti na Monte Croce so imeli Avstrijci občutne izgube. Na zahodni strani so se pokazali mnogoštevilni grički vse tja do Solferina in gori do Gardskega jezera. Temne ciprese po njih so bile kakor objokane vdove na grobovih. Nebo je gorelo v večerni zarji, počasi so padale sence in zapredale tisto ogromno „pokopališče“.

V kulturnem pogledu je Custozza še precej taka kakor je bila pod Avstrijci. Tam na bližnici sem dohitel gospodično, ki je trudoma potiskala kolo v klanec. Predno je dosegla vrh, sem si že ogledal vas in odložil nahrbtnik pred pohlevno krčmo. Prišla je potem mimo mene in ko so jo ugledali otroci, hiteli so vsi k njej, svoji maestri. Prinesla jim je izpričevala. Kar tam na sredi vasi jih je delila. Tudi odrasli so prišli blizu. Zanimali so me uspehi in zato sem naprosil neko mater, naj mi pokaže sinčkovo izpričevalo. Njej je očitno ugajalo, ker je bila vsa vedra v obraz, jaz pa nisem bil nič kaj zadovoljen s samimi šestnicami in sedmicami. Pozneje sem se šele prepričal, da je bila mati vendarle opravičeno zadovoljna, ker imajo v Italiji številke v izpričevalih baš obratno vrednost nego pri nas. Ena je torej tam najslabši red. Pijača, ki mi jo je pritresla krčmarica, ni bila baš najbolja. Tudi tistega roja mušic, ki je ležal v steklenici, si nisem zaželel. Voda je seveda kapnica, ampak kakšna! Sredi vasi sem iztaknil edino bottego, kjer sem hotel dobiti razglednic. Saj so se mi doma vsi križem priporočali za razglednice z bojišč. Cel kup mi jih je ponudila krasna prodajalka, ali izbire ni bilo, zakaj na vseh razglednicah je bil upodobljen „Ossario“, tisti ogromni obelisk, ki se je kazal že v Villafranci. Nobene slike vasi, nobene panorame teh historičnih tal, ki sem jih tako iskreno hrepenel videti. Vsaj „Palazzo Bevilaqua“ bi bil rad dobil naslikano.

Sredi vasi leži to od cipres zastraženo, masivno, mračno poslopje, ki so ga lizali na tisti predkresni dan pohlepni plameni. Kupi trupel, težko ranjeni in pokvečeni so polnili prostrano dvorišče in vse prostore v palači. Odnesti sem jo moral s sabo žal le v spominu.

V poznem mraku mi je šel pokazat krčmaričin sin pot, ki me je še čakala do Valeggia. Par belih lis v daljavi mi je oznanjalo cilj tega dne. Nekoliko na levi se je vila v dolini široka, bela cesta, ki sem jo mogel doseči po ozkih stezah, presekujočih polja in travnike.

Buon viaggio! — In ostal sem sam. Ko sem se jel spuščati po razritih grapah, so me naenkrat zajeli občutki, ki so mi bili vsedotlej tuji. Mrzla zona je poključala v mozgu. Nebrzdana mi je postala domišljija. Kakor da živim strašni datum 25. VII. ali še strašnejši 24. VI. Skoz mrak se vlečejo silne vojske, naenkrat se zarijejo druga v drugo, vzduh sveže krvi sili v okajeno ozračje. Topovi tulijo in puške žvižgajo smrtno pesem, tupatam huščne strašen plamen v nebo . . . na levi padajo, na desni padajo, beže za mano v nevzdržnem diru, drve pred mano v srditih kletvah . . . Občutil sem smrtno veličast vojne.

Ko sem se izmotal iz tistih grap, me je peljala steza mimo samotne kmetije, prav tik gumna pod milim nebom, potem skoz neki akvedukt, prek potočka Tione po debeli deski in še naprej med grmičevjem v mnogih ovinkih, presekujoča nekaj kolovozov. Slednjič sem dosegel cesto.

Ozrl sem se še enkrat nazaj proti Custozzi, ki je leno mežikala visoko gori na razpokani rebri, napravljajoča se k počitku. Da bi se dostojneje poslovil od nje, ki je bila že pol potopljena v sivem mraku, hotel sem jo pozdraviti skoz daljnogled, ali — imeti ga je treba! Pri zlodju, gori pred krčmo sem ga pozabil. Kaj storiti? Da bi se vrnil, tega mi ni kazalo, zakaj sredi rebri bi me zagrabila noč in ne mogel bi potem ne naprej ne nazaj; en sam neroden korak po tistih grapah, pa bi lahko tvegala življenje. Toliko pa še vseeno nisem cenil daljnogleda. A resignirati tudi nisem hotel nanj, zato sem se odločil, da se vrnem ponj drugo jutro zarana iz Valeggija. V dobri nadi, da me dotlej počaka, sem jo mahnil po zložni cesti v zvezdnato noč. Ob taki uri je jezdil ravno tod naš cesar, vračajoč se s solferinskega bojišča v glavni stan Villafranco . . .

Prav blizu je tolklo kladivo deveto uro in kmalu sem pustil za sabo prve električne žarnice, ki so mi potrjale veselo zavest, da najdem udobno prenočišče v večjem kraju.

Krčmaričin sin s Custozze mi je priporočil v Valeggiju „Albergo all' angelo“. Ni mi ga bilo treba iskati, zakaj cesta sama me je pripeljala tja. S tisto italijanščino, kolikor sem jo vzel na pot, sem mogel brez skrbi dopovedati svoje potrebe, ali s tem nisem računal doma, da bom moral opisovati v Italiji tudi svoje nezgode. Nemščine krčmar ni razumel, tista drobna knjižica italijanske konverzacije, ki sem jo vlačil po žepu, mi pa tudi ni mnogo obetala. Vso sem prelistal, da bi iztaknil kje izraz za „daljnogled“, zaman. Iz vseh poglavij sem zbil fraze, ki so se dale porabiti, daljnogled sem pa narisal in tako sva se naposled srečno sporazumela, da me bo peljal prihodnje jutro navsezgodaj na Custozzo. Ves vesel je bil, da me je mogel razumeti in v tem pogledu je treba italijanske oštirje zares pohvaliti, da ne brijejo norcev iz tujca, če jim še tako lomi jezik, ter bi jih zato postavil lahko v izgled mnogim našim krčmarjem.

Komaj se je pričelo daniti, me je že vzdramilo trkanje na vrata, ki sem jih zvečer iz previdnosti zabarikadiral s stoli, ker niso imela ne ključavnice, ne zapaha. Dasi je ostala vsa ta barikada nepremaknjena, vendar se „ulomilcev“ nisem ubranil. Jedva sem zatisnil oči, so me že vzdramili nepovabljeni gostje od Mincija — komarji.

Težko sem vstal, ali moral sem. Koleselj je bil že pripravljen, ko sem prišel na dvorišče in kmalu sva drdrala s krčmarjem po široki, gladki cesti, ki sem jo prejšnji večer premeril v temi. On je sedel na kozlu; precej obilen je bil in opazil sem, da se je kozel zdajpazdaj sumljivo udajal ter so pričele stranice hreščati. Vse je kazalo, da namerava iti koleselj na dvoje. Tudi voznik je kmalu uvidel nevarnost in še o pravem času presedel k meni. Tako sva srečno dospela po zložnejši poti na Custozzo. Daljnogled me je še počakal in zato mi ni bilo nič žal za tistih šest lir, ki sem jih moral odriniti za vožnjo. Obrnila sva in kmalu je zopet škripal koleselj po ravnini. Blizu tam, kjer sem prejšnji večer zapustil bližnico, je stala razvalina starega stolpa „Torre Gherla“. Krčmar mi je povedal, da je do tu segalo široko obzidje kastela nad Valeggijem še do časa Avstrijcev. Za stolpom so baje zakopavali konje, ki so padli v bitkah pri Custozzi. Sled porušenega obzidja se je prav dobro poznala skozi ob cesti. Ob sedmih sva se vrnila. Pohitel sem z zajtrkom, zakaj zemljevid je obetal nogam za ta dan še najmanj 40 km.

Valeggio.

Značaj starodavnega mesta. Že na prvi pogled v zemljevid se izdaja tu važna strategična točka, z ozirom na prehod čez Mincio. Mogočni kastel, ki so mu vitki stolpi še precej dobro ohranjeni, je

igral svoje dni velike in težke vloge. Danes pa gleda doli na deroče valove Mincija ves častitljiv, s pogledom delavca, ki je dopolnil naporno delo, kakor sta mu veleli dolžnost in čast.

Pot se je prevesila v veliki serpentini k bregu Mincija. Priromal sem torej na konec Benečije. Vsetod je torej taborila avstrijska vojska 48. in 59. leta. Zmagoslavno jo je peljal Radecki odtod v Milan, pogumno jo je vodil cesar Franc Jožef na solferinske gorice in poražena se je zatekla sem naslednji večer.

Pokazala sta se mi dva ogromna podstavka, ki sta mogla nositi v davninah mogočen most. Globoko spodaj se je oglašala pohlepna reka, skrita v vrbovju. Kakor da jo tira slaba vest, se je umikala očem. Šele z ozkega mostiča pred vasjo Borghetto sem se mogel razgledati po divje razpenjenih valovih, ki so se prehitevali med silnim šumenjem. Tisoče in tisoče se jih je drenjalo tu na kresni večer 59. leta v obupnem boju za golo življenje. Mnogo so jih pogoltnili lakomni valovi v tej strugi . . .

Onkraj mostu sem stopil na tla Lombardije. Cesta se je vzpenjala med grički tja proti Volti, ki je kazala tam na levi v globokem kotlu strehe svojih hiš. Tam se je torej držal naš cesar v jutranjih urah solferinske bitke, po bitki pa je zopet jezdil skozi Volto na Valeggio, po tej cesti torej, ki sem zdaj romal po njej. Ostal sem na razpotju vrh planjave in baš ugibal, ali naj se držim leve, ali desne, ko mi pride nasproti preprost kmetič. Ta mi je nasvetoval, naj se Volte izognem in se poslužim desne poti, ki je mnogo bližja na Solferino.

Ubogal sem ga in jo mahnil po zložni cesti, držeči na Monzambano, ki je tudi važen prehod čez Mincio. Tej cesti pa sem se kmalu izneveril. Krenil sem na kolovoz „Strada cavallara“, ki jo je presekal. Smeri proti Solferinu sem si bil zdaj svest in naposled se mi je celo zahotelo takih-le potov „čez drn in strn“. Ob tistem kolovozu je zdaj napeljana na visokih drogih gosto električno omrežje, najbrže zvezano s kakim velikim industrijskim podjetjem. Napeljava je izpeljana od Mincija.

Tako sem hodil po prosti planjavi med robidovjem, med murvami, med njivami in travniki. Prestopil sem širok jarek, umetno izkopan, morda še spomin na kresni dan? Kdo ve, če niso v tem jarku šepetale slovenske besede, drgetajoče v bojni zoni? Saj se je pri Solferinu boril tudi 47. (spodnještajerski) polk . . .

Šel sem dalje. Majhen, gol griček na levi. To je mrgolelo tod ljudi živih in mrtvih! Gozdič „Bosco scuro“ v podnožju širokega

grebena tam na levo. Koliko jih je tukaj čakalo znamenja z grebena! Tam gori je bil cesar z generalnim štabom. Kakor okamenela so bila vsa ta krdela, zakaj tam spredaj je že mežikal Solferino. Nad njim je grozil širok grič z mračnim stolpom „Spia d' Italia“, ki je skrival za svojim hrbtom sovražne trume. Tisoči duš so se stiskali v psalmu smrtne veličasti. Kje je bila domovina, ki so jo klicale trepetajoče ustnice! Strašen vihar se je že oznanjal v votlem bobnenju topov iz doline onkraj teh goric . . .

Tesni, neprijetni občutki so me spremili prav do vasi Cavariana, ki se naslanja na rebri dveh gričev z južne in zahodne strani liki jaslice v kotu. Tod gori se je vodila nesrečna bitka vse tja do odločitve. Ob štirih popoldne se je cesar umaknil na vzhodne višave poleg Corte, odkoder ga je prepodila silna nevihta doli v Volto.

Cesta se opleta zdaj med zahodnimi griči in pripelje kmalu v vasico San Cassiano, ki se tu z roba morene razgleduje po širni Lombardiji vse tja do Milana. Po tistem položnem pobočju, ki se sklanja v dolino, je prodril Mac Mahon v odločilnem trenutku Solferino.

Za kosilo sem bil tu. „Gast- und Einkehrhaus zur Sonne“, to pa ni karsibodi v tako pohlevni italijanski vasici. Nič se nisem pomišljal prijeti za kljuko, zlasti še, ker sem videl, da je stala prej v vratih bujna točajka, ki pa je brž planila v sobo, ko je videla da se ji bližam — golorok, razgaljenega vratu in gologlav. Brž sem se prepričal, da je bil tisti neobičajni nemški napis samo za vado, morda še iz avstrijskih časov? Živ krst ni razumel nemške besede. Počemu pa tudi, saj so mi italijanske fraze iz moje zaloge popolnoma zadostovale.

Baš sem pisal razglednice, ko se odpro vrata srednje sobe in bajne ženske oči so se uprle vame. Bogme, da mi je svinčnik padel iz roke samega zadivljenja! Saj nisem mogel verjeti: na teh kmetih tak zaklad? Domišljal sem si, da me moti pravljíčna vizija, toda ne — krasotica je šla po sobi tja do izhodnjih vrat, jih je odprla in za trenotek stopila na prag, potem pa se zopet vrnila mimo mene z dolgim pogledom, polnim ognja. Točajka mi je k sreči povedala, da je to omožena tujka, ki živi tu z možem na letovišču, sicer bi se menda niti ne spomnil, da me čaka še dolga pot do železniške postaje San Martino della Battaglia . . .

Med razglednicami, ki sem jih napisal znancem, me je presenetila notranjost solferinskega osarija. Po imenu bi se ne bil domislil, da pomeni to okostnico in bi šel najbrže slepo mimo tega

najvažnejšega spomina na solferinsko bitko. Svoj živ dan bi se kesal zamujene prilike.

Na severnem koncu vasi pelje med ravno vrsto cipres s peskom nasuta pot do kapelice vrh grička. Nad vrati je naslikan vstali Krist, ki se ga zagleda že spodaj s ceste, ko pa prideš bliže, se razločita še dva napisa: *Interfecti mei resurgent* ter *Mortui resurgent incorrupti*.

Star invalid - kustos mi je odprl vrata. Grozen je bil prvi vtis. Spominjam se, da me je spreletela na mah ledena zona. Zdaj sem stal v pravem hramu smrti. Sredi kapele velik črn križ, obložen z bogatimi venci in trakovi, ob stenah pa police, napolnjene s tisoči snežnobelih lobanj, ki so vse naenkrat pogledale vame z globokimi jamami pod čelom. Tudi stranski prostori so polni lobanj, celo par celih ogrodij stoji tam, gotovo odličnejše žrtve bitke. V velikih vdolbinah pod policami, nekaki kripti, so pa zložene kosti beder in lakti, liki polena v skladanicah.

Najprvo me je privabila k sebi velika marmorna plošča, vzdana v levo steno poleg vrat. Na tej plošči sem čital nemški napis:

Den vereinigten Resten
todter Krieger
weihet Kränze
und fromme Gebete,
Feinde im Kampfe,
ruhen sie im Frieden des Grabes
beisammen als Brüder.

Tej plošči soseduje podobna plošča z italijanskim napisom, vis-a-vis pa jima sestrujeta drugi dve s francoskim, in če se prav spominjam, z angleškim besedilom. Razen teh štirih epitafov polnijo sprednje stene različni imeniki padlih junakov in mnogobrojni venci z napisanimi trakovi. Tudi črno-žoltih trakov nisem pogrešal.

Ko sem si za silo ogledal te znamenitosti sprednjih sten, me je popeljal kustos k policam z lobanjami. Skoz žičasto mrežo, ki varuje dotikanja lobanj, sem videl zdaj delo vojne grozote, ki sem si jo dopoldne le slabotno predstavljal. Malokatero glavo je pustil svinec nedotaknjeno. Nekatero so bile zadete baš v sredo čela, drugim je šrapnel razdrobil celo plat. Koder sta krogla ali kos šrapnela obtičala v lobanji, pritrdili so ju z nitjo na lobanjo in zdaj pričata tam o strahoti kresnega dne. Naposled mi je razkazal kustos

v posebnem oddelku shranjene abnormitete, kakor različne izrastke na kolkih in hrbtnih vretencih. Pred odhodom pa mi je ponudil še obiskovalno knjigo, da sem vanjo napisal par besed v spomin našim fantom, ki imajo v tej kapeli svoje počivališče. Vljudni starec me je prijazno spremil na prag in mi pokazal smer proti stolpu San Martino.

V največji vročini sem jo pobiral po samih stezah med polji in travniki proti severu. Po dveh urah sem šele stal na prostorni, s peskom posuti terasi pred ogromnim „stolpom italijanskega zmago-slavja“. Pred vhomom sta postavljena dva okorna topa iz prve polovice preteklega stoletja. Vstopnina v stolp 50 centesimov. Sprva vodijo zložne plošče proti vrhu. Ko si že sit tistega enoličnega vijuzenja, dosegel si šele prvo nadstropje. Zopet razvijanje po novih ploščah v drugo etažo, tretjo, četrto... Čimbolj se stolp oži, tembolj napete in krajše so vijuge, vendar so mnogo manj utrudljive, nego bi bile stopnice. Kjer je stalo na zidu kaj prostora, so ga izpolnili z različnimi slikami, povelečujočimi manj ali več slavne čine italijanske vojske. V etažah so naslikani najznamenitejši prizori 48., 59., 66. in 70. leta. Slike pa so se mi zdele, razen poslednjega zavzetja Benetk, precej diletantske in revolversko pretirane. Še kopo stopnic sem prekoračil in stal sem vrh stolpa.

Veličasten pogled! Iz severa so pozdravile Alpe, namakajoče svoje vznožje v azurne vode Gardskega jezera, razprostrtega v vsej divnosti prav pred očmi. Kako sem si bil že zaželel po dolgih letih pogledati v tvoj sinji obraz, toliko opevani in slavljene Benace, ki si vsa stoletja napajal fantazije pevcev severa in juga z razkošjem svojih vod in z bajnim vencem oljkinih in cipresnih gajev ob tvojem bregu! Proti jugu se je razgrnila vsa planjava, ki sem jo prehodil v teh dveh dneh. Prav pod sabo sem ugledal vasici Presca in Casetta, kjer je postavil Benedek naš 17. polk, ki se je po tem propadnem pobočju pogumno zaganjal v klete Piemonteze, hoteč prodreti po dolini ob gardskem bregu tja k trdnjavi Peschieri, odkoder je zdaj baš puhal moj vlak. Treba je bilo pohiteti doli k postajici, zakaj trdno sem bil odločen prenočiti v Milanu. —

